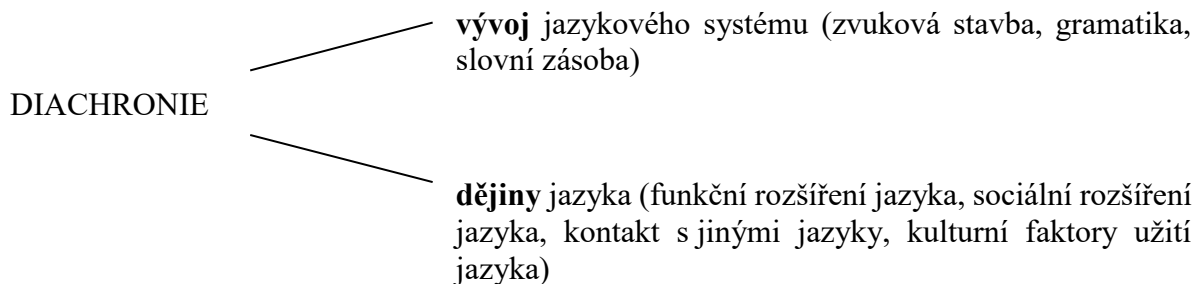

Pohled na jazyk

současný stav jazyka	×	minulý stav jazyka
SYNCHRONNÍ JAZYKOVĚDA		DIACHRONNÍ JAZYKOVĚDA

Dvojitý pohled na vývoj jazyka.

1. Dějiny odborných zájmů o starou češtinu

1.1 Historická gramatika – výklad vývoje jazykového systému

1.1.1 1800–1870 (před J. Gebauerem), od filologie přes romantismus k historickosrovnávací jazykovědě

Josef Dobrovský

Zakladatel české jazykovědné a literární paleobohemistiky publikoval některé dílčí výklady k vývoji češtiny ve svých knižních dílech *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmisches Sprache* (1809) a v *Geschichte der Böhmisches Sprache und Litteratur* (1792) nebo v časopise *Slovanka* (1815). Svá pozorování také sděloval svým žákům, kolegům a přátelům v ústní komunikaci nebo v korespondenci. Leccos se zachovalo v rukopisné podobě na excerpčních lístcích a v sešitcích.

Václav Hanka: Starobylá skládanie (1817)

V úvodní části (*Uvedení*) k 1. svazku antologie starší české literatury. Nejde o soustavný výklad, spíše o velmi stručné reflexe podstatných rozdílů mezi historickou a soudobou češtinou. Zatíženo tím, že Hanka považoval jazyk Rukopisů za autentické historické texty.

Pavel Josef Šafařík a František Palacký: *Die ältesten Denkmäler der böhmischen Sprache* (1840)

V rozsáhlých komentářích k edici domnělých nejstarších českých pramenů (vesměs falz, jako *Libušin soud*, *Janovo evangelium*, glosy k *Mater verborum*). Lze předpokládat, že většinu jazykovědných výkladů připravil Šafařík. Na rozdíl od Hanky jde o hlubší vhled do povahy některých jazykových změn nebo jazykových archaismů (přehlásky 'a > ě, 'o > ě, lokál pl. na -ás- *Dolás*, výklady jednoduchých minulých časů atd.).

Pavel Josef Šafařík: *Počátkové staročeské mluvnice* (1845)

Opět výsledek ediční přípravy starších českých textů, neboť jde opět o úvod k prvnímu dílu *Výboru staročeské literatury*. Lze považovat za první historickou mluvnici češtiny, neboť představuje první pokus o soustavnější výklad staré češtiny, především v hláskosloví a tvarosloví (doplněno poznámkami k syntaxi). Vzhledem k tomu, že přinášelo první soustavný výklad staré češtiny, bylo ve své době respektovaným dílem. Bylo přeloženo do němčiny a pod názvem *Elemente der altböhmischen Grammatik* vydáno v Lipsku 1847, 1867.

Z pohledu současné jazykovědy lze konstatovat některé závažné nedostatky: 1. pramenná báze založena na falzech, 2. dovozování forem staročeskými texty nedoložených, a to na základě paralel s jinými slovanskými jazyky.

František Bolemír Květ: *Staročeská mluvnice* (1860)

Založeno na Šafaříkových *Počátcích*.

Josef Jireček: *Nákres mluvnice staročeské* (1870)

Vychází ze Šafaříkových *Počátků*, ale rozšiřuje pramennou základnu. Poprvé pokus o stanovení jazykových kritérií pro dataci staročeských památek. Dalším novem je, že obsahuje výklady slovo tvorné (substantiva, adjektiva a adverbia). Kromě apelativ sleduje také staročeská propria.

Václav Zikmund: *Skladba jazyka českého* (1863)

Knihla vznikla jako učební text pro gymnázia a odráží dobovou mentalitu, která za důležité kritérium jazykové správnosti považuje starobylost, resp. za vzor jazykové správnosti chápe texty vysokého stylu konce 16. stol. Jde o první soustavný výklad syntaxe historické češtiny, přesněji češtiny humanistické. Těžiště spočívá v syntaxi souvětí, kde minuciózně stanovuje celou řadu typů souvětí, včetně spojovacích prostředků, který doprovází bohatým dokladovým materiálem.

Martin Hattala: *Zvukosloví jazyka staro- i novo-českého a slovenského* (1854), *Počáteční skupeniny souhlásek československých* (1870)

Novátorské práce v oblasti historického hláskosloví – analýza konsonantické kombinatoriky s pomocí matematicko-statistických metod.

Antonín Vašek *Filologický důkaz, že Rukopis Kralodvorský a Zelenohorský, též zlomek evangelia sv. Jana jsou podvržená díla Václava Hanky* (1879)

Důležitá práce, neboť se postavila kriticky k falzům, které tvořily pramennou základnu prací o jazykovém systému staré češtiny.

1.1.2 1870–1918 Nástup pozitivismu a mladogramatismu (Gebauerovo období)

Jan Gebauer: *Příspěvek k historii českých samohlásek* (1870), *O příčinách proměn jazykových, zvláště slovanských* (1874), *O významu jotace v rukopisech staročeských* (1878), *Historická mluvnice jazyka českého. 1. díl Hláskosloví* (1894), *3. díl Tvarosloví. 1. svazek. Skloňování* (1896), *2. svazek Časování* (1898), *4. díl Skladba* (1929 – vydal Fr. Trávníček)

Představitel pozitivistické generace. Stoupenec historicko-srovnávací metody, který kriticky přijímal metodologické impulsy mladogramatického směru. Přijal koncepci *hláskové zákona a morfologické analogie*. Byl však schopen jít nad mantinely této metodologie a uvědomoval si např. důležitost jazykového kontaktu jako hybné síly jazykového vývoje nebo diferenciacních procesů teritoriálních.

Jeho přístup zahrnoval:

- kritickou práci s prameny, což ho nakonec dovedlo k odmítnutí rukopisů coby novodobých falz,
- výklad jazyka nejstarších textů, tzn. období staročeského,
- výklad hláskového, morfologického a syntaktického plánu (na plánovaný výklad slovtvorby nedošlo),
- soustavný popis staročeské slovní zásoby,
- výchovu nové vědecké generace.

V 50. a 60. letech 20. století byly jeho práce znova vydány a doplněny komentářem: *Časování* (1958) a *Skloňování* (1960) se stručnými komentáři vydavatele Fr. Ryšánka, *Hláskosloví* (1963) pak rozsáhlou studií M. Komárka, kde byl podán doplňující výklad vývoje fonologického systému češtiny, který sumarizoval výsledky české jazykovědné paleobohemistiky od prvního vydání do roku 1963.

Emil Smetánka

Gebauerův žák, přední editor staročeských textů. I když se spíše věnoval dějinám české literatury, byl autorem dílčích studií, např. *Adjektivní adverbia na -o a -ě v staročestíně* (1895) nebo *Dobrovský a stará čeština* (1929).

František Ryšánek

Další Gebauerův žák, který se věnoval především studiu a vydávání konkrétních textů. Zaměřoval se na dílčí, často velmi komplikované jevy.

Mezi další Gebauerovy žáky, kteří se věnovali výkladu dílčích fenoménů, patřili:

- **Matěj Opatrný:** *Aoristy sloves II. třídy ve staré češtině* (1884),
- **Václav Flajšhans:** *Staročeské sklonění substantiv kmene -u* (1890),
- **Karel Novák:** *Příspěvky k staročeskému kmenosloví ze spisů Husových* (1899),
- **František Černý:** *Studie o české kvantitě* (1900),
- **Antonín Havlík:** *K otázce jerové v staré češtině* (1889) – nenápadný článek s mohutným dopadem na celou slavistiku.

Václav Vondrák

Paleoslovenista a slavista, který reflektoval vývoj češtiny v perspektivě vývoje slovanských jazyků.

František Václav Autrata: *Uvedení do mluvnice staročeské* (1902)

Zaměřeno především na morfologii.

Josef Zubatý: *Studie a články I* (1945, 1949); *II* (1954)

Indoeuropeista a baltista, který byl představitelem historickosrovnávací jazykovědy. K historické bohemistice se propracoval až v pozdějších fázích své činnosti. I když nenapsal syntetické dílo, jeho dílčí články přinesly řadu zajímavých interpretací nepravidelných staročeských gramatických fenoménů.

1.1.4 1918–1945 Od pozitivismu, mladogramatismu k novým metodologickým impulsům

Oldřich Hujer: *Úvod do dějin českého jazyka* (1. vydání, 1914, 2. vydání 1924), *Vývoj jazyka československého* (1934, v 3. díle *Československé vlastivědy*), *Příspěvky k historii a dialektologii českého jazyka* (1961)

Žák J. Gebauera a J. Zubatého. Na rozdíl od svých učitelů byl věrným stoupencem mladogramatické lingvistiky. Vývoj češtiny zasazoval do kontextu předchozího vývoje praslovanského. *Vývoj jazyka...* je pak syntetickým výkladem fonetického a morfologického vývoje češtiny.

V 1. pol. 20. stol. vzniklo několik dílčích studií / monografií

- **František Bergmann:** *K chronologii některých staročeských zjevů mluvnických* (1921), *Prasl. e v slabice -ev-jmen místních v češtině* (1923)
- **Vladimír Šmilauer:** *Poloha přívlastku v Kronice pražské Bartoše písaře* (1930)
- **Karel Rocher-Skála:** *O vývoji české konjugace* (1926), *Gramatický rod a vývoj českých deklinací jmenných* (1934)
- **Bohuslav Havránek:** *Genera verbi v slovanských jazycích* (I, 1928, II, 1937)

František Trávníček: *K střídnicím za psl. ě v českém jazyce* (1923a), *Příspěvky k českému hláskosloví* (1926), *Studie o českém vidu slovesném* (1923b), *Neslovesné věty v češtině* (I, 1930, II, 1931), *Historická mluvnice československá* (1935), *Historická mluvnice češtiny 3. Skladba* (1956)

Gebauerův a Zubatého žák, který rozvinul a obohatil jeho dílo. Metodologický intuitivista, který induktivním způsobem na základě studia historického a nářečního materiálu dospěl k řadě inovativních pozorování. Věnoval se hláskosloví, morfologii i syntaxi.

Vladimír Skalička: *Vývoj české deklinace* (1941)

Originální interpretace vývoje české deklinace, která přináší typologický aspekt historických změn.

1.1.4 Po roce 1945 Od strukturalismu k poststrukturalismu

Nástup nové vědecké generace vychované žáky J. Gebauera a zároveň stoupenci 1. generace strukturalistů. Syntéza metodologických postupů historickosrovnávací a mladogramatické jazykovědy se strukturalismem.

Miroslav Komárek: *Historická mluvnice česká I. Hláskosloví* (1. vyd. 1958, 2. upravené a doplněné vyd. 1962)

První pokus o soustavné uplatnění pražského funkčního strukturalismu na vývoj českého fonologického systému.

Václav Vážný: *Historická mluvnice česká II. 1. sv. Tvarosloví. Skloňování* (1964)

Spíše tradiční výklad vývoje české deklinace.

Antonín Dostál: *Historická mluvnice česká II. 2. sv. Tvarosloví. Časování* (1967)

Spíše tradiční výklad vývoje české konjugace.

František Trávníček: *Historická mluvnice česká III. Skladba* (1956)

Vybrané otázky větné a především souvětí syntaxe, které doplňují výklady Gebauerovy skladby.

V tomto období vznikla spousta specializovaných monografií:

- **Jaroslav Bauer:** *Vývoj českého souvětí* (1960) – prolegomena k zamýšlenému výkladu vývoje slovanského souvětí, v jehož naplnění zabránila J. Bauerovi smrt. Systematický výklad usilující o postižení formování významové stránky vývoje českého souvětí.
- **Alois Gregor:** *Přechylování v staročeštině* (1956)
- **Karel Hausenblas:** *Vývoj předmětového genitivu v češtině* (1958)
- **Emanuel Michálek** *K činitelským jménům ve staré češtině* (1960)
- **Arnošt Lamprecht:** *Vývoj fonologického systému českého jazyka* (1966) – další strukturalistický výklad vývoje českého fonologického systému (alternativní k výkladu Komárkovu)
- **Jaroslav Porák** *Vývoj infinitivních vět v češtině* (1967), *Humanistická čeština* (1983)
- **František Václav Mareš:** (časopisecké studie) *Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty* (1956), *Vznik a raný vývoj slovanské deklinace* (1963), *Vývoj české deklinace v době historické* (1965), *Kontrakce vokálů v slovanských jazycích* (1971), *Das slavische Konjugationssystem des Präsens in diachroner Sicht* (1978), *Diachronische Phonologie des Ur- und Frühslavischen* (1999), *Diachronische Morphologie des Ur- und Frühslavischen* (2001) – další strukturalistická alternativa vývoje fonologického a morfologického vývoje – důraz kladen na praslovanské východisko a komparativně pojaté slovanské hledisko
- **Igor Němec:** *Vývojové postupy české slovní zásoby* (1968), *Rekonstrukce lexikálního vývoje* (1980) – pražský funkční strukturalismus aplikovaný na vývoj slovní zásoby češtiny
- **Josef Vachek:** *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny* (1968)
- **Emil Dvořák:** *Vývoj přechodníkových konstrukcí ve starší češtině* (1970)
- **Přemysl Hauser:** *Tvoření podstatných jmen v době národního obrození* (1978)
- **Dušan Šlosar:** *Slovotvorný vývoj českého slovesa* (1981), *Česká kompozita diachronně* (1999), *Česká kompozita diachronně* (1999)
- **Zdena Rusínová:** *Tvoření staročeských adverbii* (1984)
- **Karel Svoboda:** *Kapitoly z vývoje české syntaxe hlavně souvětí* (1988)

- **Jana Pleskalová:** *Tvoření nejstarších českých osobních jmen* (1998)
- **Jiří Marvan:** *Jazykové milénium. Slovanská kontrakce a její český zdroj* (2000)
- **Šárka Zikánová:** *Postavení slovesného přísudku ve starší češtině* (2009)

Arnošt Lamprecht, Dušan Šlosar, Jaroslav Bauer: *Historický vývoj češtiny* (skripta 1965, 1968, 1970, učebnice 1977), na to navazující *Historická mluvnice češtiny* (1986)

Systémový pohled na celkový vývoj českého jazykového systému, včetně nářečí: v prvních vydáních fonologie, morfologie a syntax, ve vydání z r. 1986 doplněno o první ucelený vývoj české slovtvorby (derivační slovtvorby).

Josef Vintr: *Das Tschechische. Hauptzüge seiner Sprachstruktur in Gegenwart und Geschichte* (2001)

Další strukturalistický výklad vývoje fonologického a morfologického vývoje češtiny navazující na výklady Vachkovy a Marešovy.

Skripta

- **Vladimír Šmilauer:** *České historické tvarosloví s přídavkem skladebním* (1954)
- **Miroslav Komárek:** *Nástin morfologického vývoje českého jazyka* (1976, 1981), *Nástin fonologického vývoje českého jazyka* (1982),
- **Jana Pleskalová:** *Stará čeština pro nefilology* (2001)

1.2 Historická lexikografie – historické slovníky

Historická lexikografie zpracovává slovní zásobu prameny doložených starších vývojových fází jazyka (původem slovní zásoby se zabývají slovníky etymologické).

Objevuje se v následujících dílech

- specializované historické slovníky
- synchronní lexikografická díla, která hledají doklady slovního bohatství v minulé době
- edice starých slovníků,
- diferenční slovníky edic konkrétních pramenů / výborů

1.2.1 Počátky odborných zájmů o starší slovní zásobu

Gelasius Dobner – edice Hájkovy kroniky, **Josef Bonaventura Pitr** – rozsáhlý materiál starých pramenů, včetně Klaretova *Glosáře*, **Jan Karel Rohn** – trojjazyčný slovník s názvem

Nomenclator, to jest Jmenovatel, aneb rozličných jmen jak v české, latinské tak i v německé řeči oznamitel (1764, 1765, 1766, 1768), který je rozdělen tradičním způsobem podle významových okruhů

Josef Dobrovský *Deutsch-böhmisches Wörterbuch* (1802) – zařazení materiálu starších slovníků (např. Rosova). Nejde o specializovaný historický slovník.

Josef Jungmann *Slovník česko-německý* (1834–1839) – zařazení materiálu starších slovníků (např. Rosova + vlastní materiálová analýza starších pramenů). Opět nejde o specializovaný historický slovník.

Zejména terminologické okruhy právní a společenské jsou reflektovány historiky ve specifických studiích či edicích: **František Palacký** *Příspěvky ku glossarium řeči* (1827), **Vincenc Brandl** *Glossarium illustrans bohemico-moravicae historiae fontes* (1876), **Hermenegild Jireček** *Prove. Historický slovar slovanského práva* (1904)

Václav Hanka antologie *Starobylá skládanie* (1817–1824) obsahují v každém díle diferenční slovník *Vysvětlení zastaralejších a zatmělejších slov*.

Další reflexi staročeské slovní zásoby najdeme ve *Vysvětlení slov* v prvním dílu matičního Výboru z literatury české (1845).

1.2.2 Gebauerův Slovník staročeský

Od počátku koncipovaný jako historický slovník češtiny, který mě pokrýt celou slovní zásobu. Zaměřený na jazyk nejstarších textů (především 14. a 15. stol., výběrově i textů 16. stol.). Bohatá materiálová základna, spolehlivá prezentace autentického historického materiálu.

Vycházel formou sešitů od roku 1903. Gebauer zpracoval lexikografický materiál po heslo *moře*. Za jeho života vyšlo 14 sešitů (poslední 1907), první fáze práce byla ukončena vydáním 1. dílu obsahujícího sešity 1.–9. (A–N). Končil u čtrnáctého sešitu, sešit patnáctý vyšel v r. 1907 již po jeho smrti. Od 15. sešitu na slovníku pracoval **Emil Smetánka**, který vydal 15.–17. sešit (s. 473–552). Druhý (neúplný) díl vyšel v r. 1916 – obsahuje sešity 10.–17. (*K–netbalivost / netbánlivost*),

V meziválečném období se Smetánka soustředil na excerpcie stč. textů – k sepsání dalších hesel se však bohužel nedostal.

1.2.3 Šimkův Slovníček staré češtiny

Byl vydán v r. 1947. Vznikl jako jeden z vedlejších produktů ediční řady *Památky staré literatury české*, hlásící se k tradici stejnojmenné knižnice z let 1876–1890. Šlo o staročeský diferenční slovník, který čerpal z dílčích diferenčních slovníků starších kritických edic stč. textů, cca 11 tisíc hesel, končí rokem 1500. Rezignuje na málo frekventovaná slova a na specifické terminologické okruhy. Obsahuje velmi jednoduché gramatické informace. Velmi jednoduché vysvětlení významu, zpravidla prostřednictvím novočeského ekvivalentu, základní informace o frazémech a kolokacích. Bez autentických staročeských příkladových vět.

1.2.4 Akademický Staročeský slovník

Od konce 40. let bylo na nově zorganizované akademii věd vytvořeno v rámci Ústavu pro jazyk český oddělení pro studium vývoje jazyka, které se mělo soustředit na vydání nového slovníku staré češtiny. Po delší diskuzi se oddělení rozhodlo začít tam, kde končí Gebauerův slovník (tj. náslovím *ná-*), ale podle jiné lexikografické metody. Ta vyšla z teoretických představ I. Němce a vedla autory hesel k tomu, aby každé heslo představovalo lexikologickou analýzu daného lexému.

Teoretické základy slovníku byly publikovány v knižní publikaci *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek* (1968). *Staročeský slovník* byl koncipován jako výkladový slovník, který se snaží zachytit staročeskou slovní zásobu pokud možno v úplnosti. Kromě gramatických informací obsahuje výklad významu, frazeologii, kolokace, vazby, slovtvorně příbuzná slova a bohatý dokladový materiál. Zčásti také reflektuje původ jednotlivých slov.

Náročnost zvoleného postupu však bohužel vedla k tomu, že slovník vydávaný od 70. let po sešitech jen pomalu pokrýval slovní zásobu. V roce 2005 byly práce na slovníku zastaveny a jako poslední byl r. 2008 vydán 26. sešit končící náslovím *při* (celkově tedy *Staročeský slovník* pokrývá slovní zásobu od násloví *na* po násloví *při*).

1.2.5 Vysokoškolský Malý staročeský slovník

Pro potřeby vysokoškolské výuky vývoje českého jazyka a literatury připravil autorský kolektiv univerzitních pedagogů tvořený Jaromírem Běličem, Adolfem Kamišem a Karlem Kučerou diferenční slovník staré češtiny, který vyšel r. 1979. Podobně jako *Staročeský slovník* končí rokem 1500 a podobně jako Šimkův *Slovníček* je zaměřen jen na tu část staročeské slovní zásoby, která se liší od novočeské. Je tvořen necelými 19000 hesel. Každého heslo obsahuje velmi stručné gramatické informace, včetně vazby, významy vysvětluje opisem, popř. novočeskými ekvivalenty, příležitostně reflektuje frazeologii. Zcela výjimečně cituje autentické příkladové věty.

1.2.6 Akademický Elektronický slovník staré češtiny

Po ukončení prací na *Staročeském slovníku* se oddělení vývoje jazyka Ústavu pro český jazyk AV ČR zaměřilo na vytvoření webového portálu *Vokabulář webový*, který nabízí 1. modul se staršími lexikografickými díly reflektujícími starou češtinu, 2. elektronické edice staročeských textů, 3. elektronické edice vybrané sekundární literatury, 4. diachronní korpus. Tento web je dostupný na adrese

<https://vokabular.ujc.cas.cz/>

V rámci prací na lexikografickém modulu zahájili členové oddělení vývoje jazyka práci na novém slovníku staré češtiny, který má výhradní online podobu, a který proto nese název *Elektronický slovník staré češtiny*. Lexikografickou metodou je podobný *Slovníčku staré češtiny* a *Malému staročeskému slovníku*, tzn. jde o jednoduchý výkladový slovník, který obsahuje základní informace o gramatických vlastnostech a významové stránce heslového lexému. K tomu jsou připojeny informace o frazeologii, původu a slovtvorné motivaci daného lexému. Scházejí autentické dokladové věty. Na rozdíl od jmenovaných diferenčních slovníčků se však soustřeďuje na popis staročeské slovní zásoby v úplnosti a snaží se pomocí hesla rekonstruovat významový vývoj dané lexikální jednotky. Abecedně začíná tam, kde končí *Staročeský slovník*, a to proto, aby byla v daném webovém portále staročeská zásoba prezentována v relativní úplnosti. V násloví *při* – *Ž* však vybírá jen ta hesla, která se nevyskytují v *Malém staročeském slovníku*. Pokračuje pak od písmene *A*, zde však pokrývá slovní zásobu v úplnosti, a to proto, aby doplnila materiál prezentovaný Gebauerem. V budoucnu plánuje doplnit slovní zásobu *při* – *Ž* i o hesla obsažená v *Malém staročeském slovníku* (aby prezentovala staročeskou slovní zásobu v úplnosti totožnou lexikografickou metodou).

1.2.7 Co ve slovnících nenajdete

Vývoj slovní zásoby češtiny je lexikograficky zachycen torzovitě. Citelně schází dva historické slovníky:

- slovník střední češtiny (1500–1775),
- slovník češtiny obrozenské a poobrozenské (1775–1918).

Informace o slovní zásobě střední doby a počátků obrození lze nalézt v Jungmannově slovníku, avšak jde o slovník starý více než 180 let. Informace o češtině obrozenské a poobrozenské jsou zčásti reflektovány v *Příručním slovníku jazyka českého*, zejména užitečná je jeho webová verze s naskenovanými excepčními lístky:

<https://bara.ujc.cas.cz/psjc/>

Nicméně primárně jde o slovník synchronní, nikoli historický.

Slovní zásoba střední doby je reflektována skeny lístkové databáze *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* dostupné na adrese

<http://madla.ujc.cas.cz/>

Nicméně zde není slovní zásoba češtiny střední doby prezentována ve formě lexikografického popisu, pouze jako soubor dokladových vět s jednoduchými ekvivalenty (navíc jde o výběrovou excerpci jen vybraných textů – frekvence excerpčních lístků nevypovídá o skutečné četnosti slova v dobové slovní zásobě).

1.3 Dějiny jazyka – výklad vývoje spisovné češtiny

Pohled na vnější vývoj (dějiny) jazyka se nachází na pomezí mezi lingvistikou, historiografií a literární historií. Pokouší se o výklad vývoje funkcí nejprve psaného standardu, později spisovného jazyka, jeho sociální báze, výrazových prostředků a konečně také dobové péče o kultivovaný / spisovný jazyk.

1.3.1 Počátky – soupisové práce

Na začátku úzce spojeno s pohledem na dějiny literatury.

Mikuláš Adaukt Voigt: *Effigies virorum eruditorum atque artificum Bohemiae et Moraviae...*
(1773, 1775)

František Faustin Procházka: *De saecularibus liberalium artium in Bohemia et Moravia fatis commentarius* (1782)

Jan Petr Cerroni: *Bohemia litterata* (rkp.)

Tyto práce mají spíše charakter bibliografických soupisů.

Václav Maximilián Šimek: *Handbuch für einen Lehrer der böhmischen Literatur* (1785)
Nejde o syntetický výklad celkového vývoje, spíš o přehled zásadních momentů vývoje české literatury.

1.3.2 Od filologie k nacionálnímu romantismu a zpět

Josef Dobrovský: *Geschichte der Böhmischen Sprache und Litteratur* (1792), *Geschichte der Böhmischen Sprache und ältern Literatur* (2. přepracované vydání 1818)

Základní dílo dějin českého jazyka a literatury. Primární je jazykové hledisko. První periodizace dějin českého jazyka, která je v 1. vydání dovedena do Dobrovského doby, ve 2. vydání končí rokem 1526.

Josef Jungmann: v *Historie literatury české* (1825, 2. přepracované vydání 1849) však

Dominantní je literární hledisko. Kombinuje syntetickou složku se složkou bibliografickou.

Alois Vojtěch Šembera: *Dějiny řeči a literatury československé* (1. vyd. 1858, poté v dalších vydáních, od 3. vyd. 1868 jiný název *Dějiny řeči a literatury české*).

Důraz na dějiny jazyka: pokus o novou periodizaci češtiny. V mladších vydáních kriticky nahlíží otázku pravosti *Rukopisů*.

Miloš Weingart: *Vývoj českého jazyka* (1. vyd. 1918, 2. vyd. 1920)

Nový pokus o periodizaci.

Václav Flajšhans: *Náš jazyk mateřský. Dějiny jazyka českého a vývoj spisovné slovenštiny* (1924)

Vychází z výborné znalosti staročeského materiálu, který tvoří hlavní těžiště práce. Přináší nový pokus o periodizaci. Zaměřuje se také šíření spisovné češtiny mimo její jazykové území a na jazykově reflexivní produkci.

Václav Vondrák: *Vývoj současného spisovného českého jazyka* (1926)

Zaměřen především na období obrozenské a poobrozenské.

1.3.3 Strukturalismus a poststrukturalismus

Bohuslav Havránek: *Vývoj spisovného jazyka českého* (1. vyd. 1936, 2. přepracované vydání 1980)

První vydání vyšlo jako součást *Československé vlastivědy*. Zásadní obrat ve výkladu dějin jazyka – první pokus o naplnění koncepcí jazykové správnosti / jazykové kultury pražského funkcionalistického strukturalismu: důraz na funkční spektrum a sociální bázi spisovného jazyka. Dynamický pohled na vývoj básnického jazyka, který se věnuje rozvoji jeho výrazových možností.

František Cuřín: *Vývoj spisovné češtiny* (1985)

Vysokoškolská učebnice, která sklouzává k hodnotícímu schematismu.

Dušan Šlosar, Radoslav Večerka: *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti* (1. vydání 1979, 2. přepracované vydání společně s Petrem Malčíkem a Janem Dvořákem 2009), *Encyklopedický slovník češtiny* (2002), *Nový encyklopedický slovník češtiny* (společně s J. Pleskalovou, P. Koskem 2017)

Navazuje na Havránkovu syntézu, kterou doplňuje o nové poznatky. Zaměřeno především na starší vývojové fáze. Důraz na rozvoj stylistických prostředků, reflexe vztahů češtiny s jinými zemskými jazyky (staroslověnština, latina, němčina, zčásti i hebrejšтина). Zohlednění dobové gramatografické a lexikografické produkce.

Tematicky znova zpracováno v *Encyklopedickém slovníku češtiny* a *Novém encyklopedickém slovníku češtiny*. V *Novém encyklopedickém slovníku češtiny* v původních heslech rozšířeno o nejnovější poznatky (J. Pleskalovou a P. Koskem) a doplněno o nová hesla týkající se pravopisu a pramenů k nejstarším dějinám (J. Pleskalovou ve spolupráci se Z. Svitákem)

Josef Vintr: *Das Tschechische* (2001)

Podobně jako Šlosar s Večerkou navazuje na Havránka. Doplnuje výklady předchozích o výsledky vlastního bádání, zejména v oblasti staré a střední češtiny. Důraz na dobovou jazykovědnou produkci. Jako jeden z prvních hodnotí barokní období bez předchozího schematismu.

Robert Dittmann, Oldřich Uličný: *Čeština a dějiny* (2013)

Kolektivní monografie věnovaná vybraným aspektům dějin češtiny, které zůstávaly stranou zájmu nebo byly předmětem diskuze – poprvé rozsáhlejší výklady o židovských pramenech k nejstarším dějinám, o konfesionalizaci češtiny 16. stol. a jazyku českého pobělohorského exilu.